

ДОСТОНЛАР ВА ЛИРИК АСАРЛАРДА ТАРИХ ТАСВИРИ

ЖЎРАБОВ ОТАБЕК

Филология фанлари номзоди, ТошДШИ

АЗИЗХОНОВА САРВИНОЗ

Магистрант, ТошДШИ

Аннотация. Мақолада Қўқон адабий муҳитида яратилган достон ва айрим лирик манзумаларда тарихий воқеа-ҳодисаларнинг акс этиши масаласи ҳақида тўхталинган. Достонлардан “Умарнома”, “Воқеоти Муҳаммадалихон”, “Шаҳномаи девона Мутриб”, “Шаҳномаи девона Андалиб”, “Зафарномаи Худоёрхон”, “Жангномаи Худоёрхон”, “Мактубчаи Хон” кабилар, лирик шеърлардан эса Акмал, Нодира, Муқимий, Насимий каби шоирларнинг асарларига мурожаат қилинган. Тарих ҳодисалари шеърятда қай тариқа ёритилгани ҳақида мисоллар ёрдамида фикр билдирилган.

Таянч сўз ва иборалар: Қўқон адабий муҳити, тарих, достон, лирика, девон.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы отражения исторических событий в созданных эпосах и некоторых лирических стихах в литературной среде Коканда. Из эпосов были изучены такие произведения, как «Умарнома», «Воқеоти Муҳаммадалихон», «Шаҳномаи девона Мутриб», «Шаҳномаи девона Андалиб», «Зафарномаи Худоёрхон», «Жангномаи Худоёрхон», «Мактубчаи Хон», также были изучены произведения поэтов Акмал, Нодира, Муқимий, Насимий. Способы отражения исторических событий в поэмах были рассмотрены с помощью примеров.

Опорные слова и выражения: Кокандская литературная среда, история, эпос, лирика, диван.

Abstract. This article describes the ways of reflection of historical events in created epics and some lyrical poems at literary environment of Kokand. In this regard, there was a study of epics such as “Umarнома”, “Voqeoti Muhammadalikhon”, “Shahnomai devona Mutrib”, “Shahnomai devona Andalib”, “Zafarnomai Xudoyorkhon”, “Jangnomai Xudoyorkhon”, “Maktubchai Khon” along with compositions of poets such as Akmal, Nodira, Muqimi, Nasimi. The ways of reflection of historical events in poems were explained by examples.

Keywords and expressions: literary environment of Kokand, history, epos, lyric, diwan.

Адабиёт ўз вазифасидан келиб чиққан ҳолда, тарихни, жумладан, тарихий воқеа-ҳодисаларни ва реал воқеаликни тўлалигича тасвирлашни ҳам мақсад қилиб олмайди. Лекин, адабий манбаларда у ёки бу тарих ҳодисаси ва унинг тасвири бирмунча тўлақонли ва жозибали берилишини ҳам рад этмаслик керак. Ёки, бошқача қилиб айтганда, тарихий ҳодисаларга ижодкор ўз руҳияти ва ғоясидан келиб чиқиб асарида бадиий буёқ бериши мумкин. Биз асосан Қўқон адабий муҳити мисолида масалага назар ташласак. Мазкур муҳитда яратилган тарихни акс эттирувчи бадиий асарларнинг мавзу кўлами ва жанр хусусиятини таснифлаш мумкин. Улардан фақат иккисига тўхталсак:

1. Тарихий-бадиий достонлар;
2. Мумтоз лирик жанрдаги баъзи шеърлар.

Биринчи турдаги асарлар.

XIX аср давомида хонлиқдаги айрим ижтимоий-сиёсий воқеалар тарихини бадиий тарзда ифодалаган бир неча достон яратилгани маълум. Мисол учун, Абдулкарим Фазлий (“Умарнома”), Жаҳонотин Увайсий (“Воқеоти Муҳаммадалихон”), Мутриб (“Шаҳномаи девона Мутриб”), Андалиб (“Шаҳномаи девона Андалиб”), Абдулғафур Исматий (“Зафарномаи Худоёрхон”), Шавқий Намангоний (“Жангномаи Худоёрхон”) ёки “Жомеъул-хаводис”) ва Умидий Марғилоний (“Мактубчаи Хон”) Достонларини келтириш мумкин. Улар маснавийда яратилган бўлиб, ҳажми ҳам турличадир. Шуниси аҳамиятлики, улардан Фазлий қаламига мансуб достонгина форс тилида бўлиб, қолганлари ўзбекча. Шубҳасиз, мазкур достонлар ўз даври воқеа-ҳодисаларини ёритишда

қимматли маълумотларни берувчи манбалар ҳисобланади. Масалан, Увайсийнинг (1780–1845) асарида Муҳаммадалихоннинг (1822–1842) Кошғар юришига чиқиши тасвирланган. Гарчанд, бу дoston тугалланмаган бўлса-да, у ўша давр ва сўз юритилаётган воқеани ўрганишда ҳамда тарих ҳақиқатини ёритишда ёрдам беради. Ёки “Мактубчаи Хон”да Худоёрхон ҳукмронлигининг сўнгги йиллари бадий аснода ҳикоя қилинган. Асар муаллифи, истеъдодли шоир – Умидий (Ҳавоий) мазкур воқеаларнинг кўпига ўзи шоҳид бўлган ва ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилган. Масалан, бир ўринда шоир, рўй берган кўп қирғинларга сабабчи – Мусулмонкулнинг қатл этилишини тасвирлар экан, унинг ўғли Абдурахмон (Офтобачи)нинг ҳолатини шундай ифодалайди:

*Йигит гўдак эди Офтобачи бил,
Ажал етмай, тириклай қолди ул йил.
Хўқандлик илкида қифчоқдин ўн минг
Тамоми бош кесилди, хок ила тенг.
Қолиб Офтобачи дилда ниқори,
Кўнгил оинасида бир гўбори.
Қасосин хондин олмоқ эрди бир кун,
Адоват кўнглида эрди анингчун...*¹

Ушбу мисраларда муаллиф, келажакда отасидан ҳам ўтказиб жаҳолат, хиёнат ва разолатга борадиган, Офтобачининг кўнглидаги адоватни ҳаққоний равишда ёритиб бера олган.

Иккинчи турдаги асарлар.

Биринчи галда, “таърих” дея номланувчи хронограммаларни таъкидлаш зарур. Бундай асарларнинг энг ёрқин намуналари Имомали Қори Қундузийнинг (1786–1857) “Таворихи манзума”сида мужассам. Унда хонлар ва айрим давлат арбобларининг вафоти, мансабга келишлари ва яна бошқа воқеалар шеърӣй йўл билан қисқача тасвирланиб, абжад ҳисоби билан чиқадиған таърих айтилган. Яна бошқа Қўқон шоирлари томонидан ҳам бу жанрда ижод қилинган. Масалан, Акмал Хўқандий (XVIII аср –1810) қаламига мансуб бир форсча таърихда шундай дейилади:

*Бар он хатм шуд мансаби сарварӣ,
Ба Абдулкарим он шаҳи бобурӣ.
Бино кард шаҳре ба ин обранг
Ки, зад шишаи ҳафт кишвар ба санг.
Аз он табъи аҳли суҳан шод буд
Ки, таърихи у Мазохиробод буд²/*

Мазмуни:

Сарварлик (подшоҳлик) мансаби бобурий шоҳ Абдулкаримга хатм қилинганда, (У) сув рангидек (шаффоф) шаҳарни бино қилди. Бу билан етти кишвар (етти иқлим мамлакатлари)нинг шишаси тошга урилди. Бундан сўз аҳлининг табъи шод бўлиб (айтдилар), Унинг таърихи Мазохиробод бўлди.

Мазкурда таърих моддаси “Мазохиробод” сўзи бўлиб, ундан абжад ҳисобида чиқадиған 1154 хижрий камарӣй санани милодийга айлантирилса, 1741 йилга тўғри келади. Бу эса Қўқон шаҳрининг ҳозирги ўрни янгида бино бўлиб, иморатлар солинган санадир. “Мазохир” калимаси “ашёнинг кўриниши ва чиққан жойи” маъносини билдириши билан бирга, яна “шарафланмок” мазмунини ҳам беради. Яъни, зукко шоир Акмал ўз шаҳрининг “пайдо бўлиши ва чиққан жойи билан шарафланган, обод маскан” деб тарихга муҳрлаган. Шунингдек, унда яна Қўқон хонларининг келиб чиқишини Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳга боғланишига ҳам ишора қилинмокда. Демакки, Қўқон хонлари шажарасини темурийларга боғлаш, айрим тадқиқотчилар таъкидлаганидек, XIX аср бошларида эмас, балки ундан қарийб бир аср аввал ҳам мавжуд эканлиги аён бўлади.

Яна, мумтоз лирик турдаги асарлар – ғазал, мухаммас, мусаддас кабилардан ҳам унча-бунча тарихӣй асарда берилмаган ёки эътибор қилинмаган фактни илғаб олиш мумкин, деб ўйлаймиз. Ўрнатқасида уч тахаллусда (“Нодира”, “Комила”, “Макнун”) ижод қилган Қўқон маликаси Моҳларойим (1792–1842) шеърларига мурожаат қилсак. Унинг ўнлаб асарлари турмуш ўртоғи, шавкатли хон ва истеъдодли шоир

¹ Муҳаммад Умар қори Умидий Марғилоний. Мактубчаи хон. – Тошкент: ЎзР ФАШИ, 2007. – Б. 14.

² Туҳфатут-таворихи хонӣй. Россия ФА ШИ Санкт-Петербург бўлими фонди, 440-рақамли қўлёзма, 5^а-варақ; Ансобус-салотин ва таворихул-хавокин. ЎзР ФАШИ фонди, 1413-рақамли қўлёзма, 15^а-варақ.

Мухаммад Саид Амир Умархон (1787–1822) ёди ва унга бағишланган фироқномалардан иборат. Аммо, Нодиранинг кейинчалик ёзган бир неча шеърида ўғилларига мурожаати ҳам ўрин олган. Уларда биринчи галда Мухаммадалихонни – “хон” дея тилга олинади. Сўнгра, набираси (Мухаммадалихоннинг ўғли) – Мухаммадаминни ва ундан кейингина кичик ўғли Султон Маҳмудхонни эслайди. Бироқ, кўп ўринда унга “Валинаъм” ёки “Валнаъми Султон” деб мурожаат этади. Баъзи мисраларида эса, Султон Маҳмудхоннинг “чечак” касали билан узоқ муддат бетоб бўлганидан қайғу чеккани ва унинг тузалганига шукронасини билдиради:

*Лиллаҳил ҳамд ки аз хосияти давлати Хон,
Офият топди чечакдин Валнаъми Султон...*¹

Албатта, онанинг фарзандига қайғуриши табиий ҳол. Лекин, ўша давр ҳукмдор табақасининг бир-бирига муносабатини ва хонларнинг аҳволи билан боғлиқ бундай ўринларни лирик кайфиятдаги шу каби шеърлар воситасида ҳам билиб олса бўлади.

Шу билан бир қаторда, кўплаб Қўқон шоирларининг конкрет ва реал ижтимоий воқеъликни тасвирлаган ғазал ва мухаммаслари борки, унда ўша даврдаги халқнинг ҳаёти, баъзи хонларнинг сиёсатидан норози-лиги каби ҳодисалар акс этган. Айтайлик, Махмур сатиралари бу каби шеърларга мисол бўла олади. Ёки, кейинги даврдаги Қорий, Муқимий, Завқий, Зорий, Ёрий каби шоирларнинг баъзи шеърларида мустамлака шароитида Қўқон ва унинг атрофида яшаётган халқнинг аҳволи, жамият ҳаёти ва тарихий воқеълик акс этган. Масалан, Муқимий ҳажвиётининг воқеалари ва қаҳрамонлари айнан юқорида тилга олинган халқ вакиллари ва тарихий шароитдир. Унинг замондоши Завқий шеъриятида ҳам ижтимоий-сиёсий мотивлар яққол сезилади. Айниқса, шоирнинг бир неча мухаммас, мусаддас ва маснавийларида Қўқонда рўй берган тарихий ҳодисалар тилга олинади ва уларга муносабат билдирилади. Масалан, “Қиссаи Фарғона” шеърида:

...Куюб икки тараф Хиштлиқ масжиддин
ҳавли, дўқонлар,

Билинг, то бу тараф Хишткўфруку ҳам
Жомеъ, Каффонлар,

Асар йўқ расталардин, куйдуруб бу
номусулмонлар,

Куюб кул бўлди беҳад кўп “Далойил”
бирла “Қуръон”лар,

Худодин ўзга билмас, бу нечук асрор,
Фарғона...

Парчада келтирилган Қўқондаги мавжуд жой номлари асар ёзилган вақт – 1918 йил, февраль ойида шаҳар босқинчилар ҳужумидан қай аҳволга тушганини билдиради. Бу ишларнинг сабаби ва “номусулмонлар” Кимлигини эса Завқий шундай изоҳлайди: “Мусаллат қилди ноҳақ феълимиздин болишувикларни...”.

Бу каби узвий ва аниқ тасвир ва таҳлил эса ҳамма шоирлар ижодида ҳам кузатилавермайди. Шу ўринда бир муаммога диққатни қаратсак. Ижодкорнинг воқеликка муносабати ихтиёрийми, мажбурийми ёки тақлидийми?

Албатта, ҳар қандай ижодкор ўзи хоҳлаган вақтда, истаган асарини ёзади. Аммо, мумтоз адабиётимиздаги айрим тарихий-ижтимоий мавзудаги асарларнинг яратилишига эътибор қилинса, доим ҳам биз айтгандай бўлавермаган чиқади.

Маълумки, XIX асрнинг сўнгги чорагига келиб бадиий адабиётда туркум (цикл) шеърлар яратиш ўзига хос тарзда урф бўлган. Мисол учун, Муқимий, Завқий, Зорий, Қорий, Рожий ва Ғурбатнинг фирибгар Виктор Ахматов ҳақидаги “Бектур”, “Бектурбой” ҳажвларини эсласак. Ёки, Худоёрхон тақдири билан боғлиқ манзумалар Фурқат, Завқий, Зорий, Муҳаййир ва Котиб томонидан қаламга олинган.

Эътиборни қаратмоқчи бўлганимиз яна бир катта туркумга сабабчи бўлган воқеа 1902 йил 16 декабрь куни Андижонда рўй берган дахшатли зилзила эди. Муҳйи, Муқимий, Зорий, Псандий, Ҳазиний, Камий, Иброт, Насимий, Шавқий, Фаёз, Хатмий, Дабирий, Шоҳий, Олим Нурий ва Ҳамза (Ниҳоний) каби шоирлар бу фожеа таъсирида ғазал, мухаммас,

¹ Нодира-Комила. Девон. Нашрга тайёрловчи: М. Қоди-рова. – Т.: Халқ мероси нашриёти, 2001. – Б. 273.

² Завқий. Ажаб замона. Шеърлар. Нашрга тайёрловчи: А. Мадаминов. – Т.: Шарқ. – Б. 74.

мусаддас ва таърихлар битганлар. Туркумни Мухйи ва Насимий бошлаб берган, дейиш мумкин. Муқимийнинг бу ҳақдаги шеъри эса вафотидан сал аввал “Туркистон вилояти газети” (ТВГ)да босилган (1903, №15). Умуман, ўша – 1903 йилнинг январь–май ойлари оралиғидаги “ТВГ”нинг бир неча сониди шу туркумда турли шоирларнинг асарлари кетма-кет босилиб турган.

Муқимийнинг таъкидланган асарни ёзиш тарихига назар солсак қизиқ бир жиҳат равшанлашади. У жиянига юборган сўнгги (сана қўйилмаган, тахминан, 1902 йил охири ёки 1903 йилнинг аввалида ёзилган) мактубида шундай дейди: “...Ва яна ушбу Фарғона мамлакатлари ичра Андижон деган бир шаҳримиз бўлур эрди, бунда зилзила бўлди. Баъзи одамлар илтимоси бўйинча, ночор бетоб одам бўлсам ҳам, беш-олти мисра назмга келтуруб, таърих бўлиб эрди. Бойларга ўқуб эшиткизилса, керак бўлур, деб хатга қўшиб юбордим...”

Эътибор қилинса, шоир негадир “баъзи одамлар илтимоси бўйинча” демоқда ва жиянига ҳомий бўлган Москвадаги “бойларга ўқуб эшиткизилса” дея “хатга қўшиб” юбормоқда. Муқимий, бу тахлит мактубларига кўра, умрининг охирги йилларида кўп касал бўлган ва беҳолликдан ижод қилишга ҳам қўли бормаган. Бундан эса шоирнинг бетоблик ҳолида ночорлигидан деярли шеър ёзмаётгани ва ушбу таърихни ҳам ўз хоҳиши билан эмас, балки айнан “илтимос бўйинча” битгани англашилади.

Биз бошқа шоирларнинг мазкур – “зилзила туркуми”даги асарларини яратиш тарихига доир маълумотга эга эмасмиз.

Аммо, даврнинг яна бир истеъдодли шоири Абдуллажон Насимий Хўқандий (1866–1941) ҳам “Бечора андижонлик” шеърида зилзила воқеасига ўз муносабатини билдиргани маълум (ТВГ. 1903, №8). Бироқ, аниқланишича, у мазкур воқеа билан боғлиқ яна бошқа асар ҳам яратган. У дастхат мусаввада (қоралама)сида бу шеърига шундай кириш сўзи ёзган:

“Таърих санаи 1320 йилда ғурраи моҳи шавволда эрди. Хўқанд шаҳрини “Жомеъ”сига азбаройи намози Йўди Рамазон учун йиғилган мардум ҳузурларида мазкур Хўқанд шаҳрини қўрбоииси – Қўрбоиши Додҳоҳ лутфу марҳа-

мат узасидин камоли маъюслик даражасида жаноби Ҳазрати Вожибул Вужуд даргоҳига зоръ ва тазарру бирла бош уруб Андижон мамлакатадаги бечораларни, бу юрган бенамоз, шаробхўр, фосиқларни инсофин тилаб, жумла мўъмин бандаларни ушбу замони ибратнамнинг офатидин сақлагил, деб қўл кўтариб дуо қилганларида мазкур жамъ бўлган мардум “омин” деб, йиғлаб турганларини камина Хўқанд шаҳрида баққоллиғ растасида турғувчи фақирул-аҳқар Мулло Абдуллажон батахаллуси Насимий назм силкига тартиб берди”¹.

Йигирма байтдан иборат мазкур маснавий эса шундай бошланади: “Қўрқаманким ер ютар деб элни бул афъолига...”

Насимийнинг ушбу маснавийсидаги воқеага ёндашув “Бечора андижонлик” шеъридагидан ўзгача. Албатта, қай бир шеърини аввал яратгани ҳақида кескин бир нарса дейиш қийин. Лекин, муаллиф сўз юритаётган воқеани ва шу шеър тарихини “1320 йил ғурраи моҳи шавволда” деб кўрсатишига биноан, “Йўди Рамазон” намози ўқиладиган шаввол ойининг боши, яъни 1-куни ёзган. Агар, зилзила ўша йил рамазон ойининг 14-куни (16 декабр)да содир бўлганини назарда тутсак, шоир айтаётган воқеа бундан 15 кунча кейинроқ, аниқроғи 1903 йилнинг 2 январига тўғри келади.

Демакки, Абдуллажон Насимий олдин ушбу маснавийни, сўнгра “Бечора андижонлик” шеърини ёзган (ТВГ. 1903, №8) ва унда аввалги фикрини бирмунча ўзгартирганини кузатиш мумкин. Чунки, бу шеърни Насимий ўзи ихлос қўйган устози Мухйининг шу туркумдаги “Андижона” радибли мухаммаси йўналишида яратади. 18 банд (90 мисра) ҳажмдаги каттагина ушбу мухаммасида Мухйи – даҳшатли зилзила воқеаси учун Андижон халқига итоб қилмаслик, бу тақдирнинг иши эканлиги, шаҳар зилзиладан аввал обод ва яхши эди, қабилидаги фикрларни таъкидлайди (ТВГ. 1903, №3). Мана унинг дастлабки банди:

*Таън айламанг азизлар, зинҳор Андижона,
Ҳақ амри бирла бўлган ҳамвор Андижона,
Қилган экан муқаддар Жаббор Андижона,*

¹ Абдуллажон Насимий мусаввадаси, 107^а-варак. Шахсий кутубхона.

Доим дуо-у ҳайрат даркор Андижона,
Сан айлама маломат зинҳор Андижона...

Зиёвуддинхон Ҳазинийнинг шу туркумдаги “Этма” радифли мусаддасида эса буткул бошқа кайфиятни кўрамиз. Шоир руҳиятига хос мискинлик ва хоксорлик ила Яратгандан бандаларнинг гуноҳини тилаш шеър моҳиятини ташкил этган. Туркумга оид яна шундай мусаддасни Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг (1889–1829) “Ниҳоний” тахаллуси билан, 1906–1914 йиллар давомида ёзиб борган, мумтоз жанрдаги шеърларидан иборат девонида ҳам кўриш мумкин. Фикримизча, янгиликка интилувчан ёш Ҳамза Ҳазиний шеърларидан ўрганган ва унга маълум қадар тақлид ҳам қилган. Буни эса, шаклланаётган ижодкор учун, табиий ҳол дея қабул қилиш керак.

Адабий манбалар, хусусан, лирик асарларда, тарихий ҳодисаларнинг тасвирланиши ҳақида яна кўплаб бошқа ижод намуналари мисолида ва яна ўзга бир тур нуктаи назар билан ҳам талқин қилиш мумкин. Аммо, юқорида таъкидланганлардан хулоса қилиб айта оламизки, Қўқон адабий муҳити доирасида яратилган айрим бадиият намуналари, жумладан, баъзи лирик жанрлардаги асарлар, хонлик ва кейинги мустамлака даври тарихи билан боғлиқ бир неча фактларни беради ёки бирор реал воқеага аниқ муносабатни акс эттиради. Уларни атрофлича ўрганиш ва таҳлил этиш эса тарихни тўлақонли акс эттиришда ёрдамчи манбалардан бири бўлиб қолиши шубҳасиздир.

КОРЕЙС КЛАССИК ҚИССАЛАРИДА ЯХШИЛИК ВА ЁМОНЛИК КОНЦЕПТИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

САЙДАЗИМОВА УМИДА

Филология фанлари номзоди, доцент, ТошДШИ

СУВОНОВА УМИДА

Магистрант, ТошДШИ

Аннотация. Мазкур мақолада корейс классик қиссаларининг матнларида когнитив лингвистика атамаларидаги “яхшилик” ва “ёмонлик” концепти инсон тафаккурининг универсал тушунчаси сифатида кўриб чиқилади, унинг мазмуни ва моҳияти корейс қиссалари материали асосида очиб берилади.

Таянч сўз ва иборалар: яхшилик ва эзгулик, корейс тилидаги матн, наср, концепт, когнитив лингвистика, халқ.

Аннотация. В данной статье в текстах корейских классических повестей, рассматривается концепт «добро» и «зло» как универсалия человеческого мышления в терминах когнитивной лингвистики, раскрывается его содержательная характеристика на основе материала корейских повестей.

Опорные слова и выражения: добро и зло, текст на корейском языке, проза, концепт, когнитивная лингвистика, народ.

Abstract. In this article concepts of “good” and “bad” have been observed as the universal idea of humans mind in terms of Cognitive Linguistics in the texts of Korean classical stories, its characteristic plots have been described on the basic materials of Korean poets.

Keywords and expressions: good, bad, texts in Korean language, prose, concept, cognitive linguistics, people.

Турмуш тарзининг ўзига хослиги жамиятнинг маънавий кадриятларини, шунингдек, маънавий қарашларини ҳам шакллантиради.

Е. Ф. Косиченко¹ кўрсатиб ўтганидек, ах-

¹ Косиченко Е.Ф. Концепты добро и зло на материале сказок // Вестник МГЛУ, № 557, 2009.